

БИСМАРК И БЪЛГАРСКИЯТ ДИНАСТИЧЕН ВЪПРОС 1879—1886 Г.

Валентин Спиридонов

Княз Отто фон Бисмарк посреща в лошо настроение 1 април 1888 г. — седемдесет и третия си рожден ден. В знак на несъгласие с решение на семейството на кайзер Фридрих III той декларира оставката си. Факт е, че подобен ход е често предприеман от „железния“ канцлер в продължение на повече от четвъртвековното му управление на Прусия и Германската империя. По правило след изчерпване на богатия си арсенал от „конвенционални“ методи на ръководство шантажът с оставката е последният коз, който разиграва Бисмарк за налагане на политическата си воля над конституционния суверен в критични за Райха моменти — например при определяне на пруската военна стратегия след победата над австрийската армия край Кьонигрец (дн. Садова) или по време на дебатите за гласуване на изключителния закон срещу социалистите. Следователно прецедент в случая с правителствената криза от ранната пролет на 1888 г. е не ходът на Бисмарк, а поводът за оставката му. На пръв поглед той е незначителен — покана на Фридрих III до ексбългарския княз Александър Батенберг да го посети на 2 април на частна аудиенция в имперската резиденция Шарлотенбург. В насрочената среща обаче канцлерът съзира мотиви, далеч надхвърлящи прогласения и тясно семеен характер, смята я за бламираща водения от него в продължение на близо десет години външнополитически курс. Сред аргументите му централно място заема отношението на Вилхелмцрасе към Княжество България и към личността на Александър Батенберг, което ни дава основание сред причините за премиерската оставка в Германия да търсим европейските метастази на българската криза от 1885—1887 г.²

* * *

В своята политика, действия и отношение към проблемите на младата българска държава и нейния монарх германският канцлер се ръководи от стратегическите интереси на новообразувания Райх. Според Бисмарк след поредицата от войни за национално обединение от 60-те години на XIX в. Германия се нуждае от време за вътрешнодържавна стабилизация, а това изисквало мир по границите ѝ и запазване на постигнатото в Централна Европа статукво.

Бързото изплащане на огромната контрибуция от победена Франция, обществените процеси и реваншистките настроения в републиката

притесняват канцлера. Оценяващ трезво мощта на Райха, той е наясно, че сама Франция не би имала шанс за успех, а оттам и амбиция да нападне Германия. Но при коалиране с друга сила на антигерманска основа вероятността за нова война помежду им нараствала значително. Оттук произлиза и втората основна външнополитическа концепция на Бисмарк — дипломатическа изолация на Третата Република чрез политическо сближение на Германия с всички останали могъщи европейски държави и най-вече с Англия, Русия и Австро-Унгария³.

В стратегията по реализация на дипломатическите си цели райхсканцлерът отделя специално място на Ориента. В Кисингерския му диктат от 15 юни 1877 г. на Османската империя и обширните ѝ владения се отрежда ролята на компенсационна територия, обслужваща плана за съюзяване с Лондон, Петербург и Виена чрез мирно изглаждане на противоречията им, т. е. договорена взаимна подялба на сферите им на влияние в Изтока. В периферния на „модерна“ Европа регион се пресичат интересите на големите континентални държави и дори да не се стигнело до доброволната му подялба, за дълго щял да отклонява вниманието им от френско-германските отношения. И в двата случая Берлин не трябвало да има специални претенции в конфликтната зона⁴.

Отношението на Бисмарк към владенията на Османската империя остава константно до края на управлението му и политическите му декларации изобилствуват с фрази за германската незаинтересованост в Ориента. Доказателства за следваната политика могат да бъдат приведени не само от вербалните му изявления, но и от последвалите практически стъпки по уреждане на перманентно избухващите през 70-те и 80-те години на XIX в. кризи на Балканите, в които, афиширайки дезинтереса си, канцлерът обикновено предлага услугите си на „честен посредник“. Въпреки добрите връзки с Англия, по различни причини и главно заради следваната от Форин офис политика на „блестяща изолация“, Германия не успява да я включи в съюзническата си система. Но не оттук произлизат сериозните трудности на Бисмарк при реализацията на външнополитическите концепции. Грижи му създават най-вече коалираните с Райха в Съюза на тримата императори Русия и Австро-Унгария. Поради острия сблъсък на интересите им в Европейския югоизток Бисмарк сам определя нерадостната си роля на крепител на мира между тях — „настръхнали като злобни кучета една срещу друга, на които само да им свалиш намордниците, и ще се сбият“⁵.

В търсење на омиротворяващ компромис между двете съседни империи след 1873 г. канцлерът многократно им предлага подялба на сферите на влияние на Балканския полуостров — източната му част, в т. ч. и България, за Русия, а западната — за Австро-Унгария. До споразу-

мение не се стига, защото нито в Петербург са склонни да жертвуват Сърбия и Черна гора, нито пък във Виена да се откажат от претенциите си за Румъния и Македония. След като рационалното разрешение на противоречията им не е прието, Бисмарк се опитва чрез „политика на малките отстъпки“ да поддържа австро-руския компромис. Плод на новата тактика са предварителните споразумения в Райхщат и Будапеща между двете монархии по въпроса за резултатите от евентуална бъдеща война в Европейския югоизток. Срещу съгласието Русия да воюва с Турция и да си върне Бесарабия Дунавската монархия получава правото да се разшири в западната част на полуострова, като окупира Босна и Херцеговина. Александър II се задължил също да не създава голяма славянска държава в „своята“ сфера.

Неспазването на последното условие става повод за берлинската ревизия на Санстефанския мирен договор. На проведения в германската столица конгрес „честният“ посредник Бисмарк е принуден да лавира между претенциите на Александър II и Франц Йосиф, за да запази крехкия компромис на монархическия съюз. Той съдействува както за умяляване територията на Княжество България, но без да се оспорват правата на Русия в него, така и за разширяване на попадащата в австроунгарската зона Сърбия.

Следващата „малка стъпка“ Вилхелмщрасе извървява през пролетта на 1881 г. За предотвратяване на бъдеща конфронтация между Виена и Петербург на Балканите след ясно индикираните съединистки желания на българското население канцлерът налага приемането на допълнителен таен протокол към договора за „Съюз на тримата императори“ от 18 юни 1881 г. В него трите държави се споразумяват да признаят евентуалното обединение на Княжеството и Източна Румелия, при условие че не се променя статутът на Македония, т. е. увеличава се контролираната от Русия източнобалканска територия, без да се включват западните български земи. Освен това Австро-Унгария получава компенсация с правото да анексира Босна и Херцеговина и да владее безсрочно санджак Нови пазар⁶.

Формално погледнато, вследствие от политиката на Бисмарк съединението на двете български части има предварително своето международно признание, поне сред част от подписалите и гарантиращи Берлинския договор държави, и не би трябвало да отваря кризата от 1885 г. За да се стигне до нея, вина имат най-вече неспазилите договорката Русия и Австро-Унгария — първата поради разочарованието на Александър III от българския княз, а втората заради протекция на сръбските претенции за териториални компенсации за сметка на България.

Що се отнася до конкретните действия на Бисмарк в годините на кризата 1885—1887 г., те са сравнително добре проучени в историогра-

фията. Анализът на архивните документи дава основание да заключим, че канцлерът спазва апосталираната теза за „незаинтересованост“ и континуитетно се придържа към принципа за подялба на Балканите. Бисмарк се опитва да постигне компромис между съюзниците си, като на първо време им предлага да си поделят Сърбия и България, а статуквото в останалите балкански земи да се запази⁷.

Факт е, че и този обходен маньовър не е приет в Петербург и Виена и не се очертава точна граница на сферите им на влияние. Въпреки това в практическите си инициативи по „българския въпрос“ канцлерът стриктно се придържа към формулировката за прерогатив на царя в Княжеството, съответно следва и подкрепя там неговата политика. Перипетиите на кризата от 1885—1887 г. са следствие главно на убеждението в Русия, че България е нейна зона, без официално да приема принципа за дележ на полуострова, и на опита на Австро-Унгария да води собствена коалиционна политика в Югоизточна Европа. Подписаните от нея съюзни договори със Сърбия и Румъния при териториалните аспирации на последните към България ангажират Франц Йосиф с политическа роля, различна от отредената му от Бисмарк и приета с тайния протокол от 1881 г.⁸

Пробойната в германската съюзническа система с разпадането на Съюза на тримата императори, и то в момент на обтегнати отношения с Франция, канцлерът е принуден да запущва със сепаративен договор с Александър III на 18 юни 1887 г. В него „Германия признава исторически придобитите права на Русия на Балканския полуостров и особено законността на нейното преобладаващо и решаващо влияние в България и Източна Румелия.⁹ За пръв път в договора за презастраховка текстово е фиксиран принципът за подялба на Европейския югоизток на зони на влияние, макар и във вариант, отнасящ се само за Русия и българската държава. В секретно приложение се подписва и друго конкретно споразумение — относно личността на бившия български монарх. Бисмарк се задължава, че „... както и досега ще оказва съдействие на Русия, за да се възстанови в България редовното и законно правителство. Германия обещава в никакъв случай да не дава съгласието си за реставриране на принц Батенберг“¹⁰.

* * *

В контекста на външнодържавните приоритети на германската дипломация се вписва и отношението на райхсканцлера към първия български монарх. Дори в самия избор на Александър Батенберг на княжеския трон могат да се видят елементите на Бисмарковата политика на компромис между Великите сили. Въпреки влошените след Берлинския конгрес руско-германски отношения и фактическо разпадане на Съюза на тримата императора, Бисмарк предоставя инициативата по издигане

кандидатурите за български владетел в ръцете на Александър II. Избраният Александър Батенберг е подходяща консенсуална фигура за големите европейски династии. Той е хесенски принц, офицер в пруския гвардейски корпус, син на генерал от австрийската армия, племенник на руската царица, сроден с английския двор, а във вените му тече и славянска кръв — неговата майка е полякиня по произход¹¹.

Качвайки се на трона, младият Батенберг се изправя пред решаването на трудни и сложни за новосъздадената държава проблеми — институционирането на управленческата машина, националния въпрос, международното еманципиране на България. Периметърът на действията му е ограничен от клаузите на разпокъсалия българската нация Берлински договор, определящи васалния статут на Княжеството, и от намесата на Великите сили във вътрешните дела. Получил с благословията на Русия българската корона, князът се опитва през първите години от управлението си да търси подкрепата и благоразположението на Александър II в начинанията си. Не само заслугите на царя за Освобождението на България и общата славянска кръв между двата народа са факторите, определящи активните взаимоотношения между Петербург и София. Сред тях можем да видим и проекциите на Бисмарковата идея за приоритетни права на Русия в България. Германското съгласие с царската политика е сред причините за мащабно руско присъствие във военно-политическите среди на Княжеството и след изтичането на окупационния срок. За разлика от други Велики сили в Берлин приемат без обструкции интензивните контакти между двете славянски столици и смятат за естествено доминиращото влияние на Русия в София. Обратно, на Вилхелмщрасе следят с тревога стремежа на Александър Батенберг да води собствена външна политика, лавирайки между разногласията на силите, да търси легитимност на действията си в столиците и на другите европейски държави.

След 1883 г. германската българска политика се изправя пред нови предизвикателства. От една страна, чрез възобновяване на руско-германо-австроунгарския монархически съюз канцлерът съживява идеята си за подялба на Европейския югоизток на сфери на влияние, а от друга, му е все по-трудно да следва гласно декларираната линия на незаинтересованост към проблемите на Княжеството. Нарастващата лична антипатия между Александър III и Александър Батенберг, опитите на княза да търси протекция на политиката си в Берлин и най-вече слухът за проектирания брак между него и принцеса Виктория се посрещат с адмирации сред част от имперските партии и стопански съюзи, но не хармонират с канцлеровата политика на неангажираност на Балканите. Именно проблема с женитбата на княза Бисмарк превръща от частносемейна в държавнополитически и в знак на несъгласие подава оставката си през пролетта на 1888 г.

Въпросът за женитбата на Александър Батенберг и създаването на династия се повдига скоро след избора му на българския престол. По

сведения на Е. Корти особено активна в „сватосването“ е румънската кралица Елизабет, но посредници не липсват и от средите на руския и други дворове¹². По различни причини предложенията са отклонени от княза. Погълнат от проблемите на държавата, от вътрешно- и външнополитическите ребуси, които трябва да решава, той често изпада в душевна депресия и къде искрено, къде користо неколкократно споделя пред хора от близкото си обкръжение склонността си да абдикира. „При тези обстоятелства той смята, че не може и да се ожени, а да стои неженен и да води този живот, също не може“ — нотира в дневника си на 4 февруари 1881 г. К. Стоилов нежеланието на Батенберг да управлява страната с неудачната по негово мнение Търновска конституция¹³.

От есента на 1882 г. с посредническа мисия се заема и съпругата на германския престолонаследник Фридрих Вилхелм кронпринцеса Виктория. Предлагайки няколко имена на принцеси, тя се допитва до княза на какви точно критерии, в т. ч. религиозни, трябвало да отговарят кандидатките. От отговора на Александър Батенберг става ясно, че не държи на определено вероизповедание, а се нуждае от „непретенциозно, скромно и шармантно същество за жена“¹⁴.

Въпреки многото посредници князът сам прави своя избор. През юни 1883 г., на връщане от Петербург, където е присъствувал на церемонията по коронацията на цар Александър III, той прави неколкодневен престой в Берлин. Поканен официално да гостува на семейството на престолонаследника, А. Батенберг се запознава с най-малката му дъщеря, седемнадесетгодишната принцеса Виктория (Вики). През следващите месеци двамата поддържат епистоларна връзка, която не остава в тайна за близките на Вики. Срещу сериозно обвързване се изказва брат ѝ, принц Вилхелм, а кронпринц Фридрих Вилхелм мотивира формалното си неодобрение на връзката с младостта на дъщеря си и нестабилното положение на Александър Батенберг в България, както и с проблемите в отношенията между княза и царя¹⁵.

Единствена кронпринцесата взема страната на Вики и Сандро. Лятото на 1883 г. тя запознава майка си, английската кралица Виктория, със ситуацията и със становището на престолонаследника да не се вдъхват надежди на княза и да не се бърза с брачен проект. Отговорът от Лондон е обнадеждаващ. „Всички роднини в Англия начело с кралицата ще приветствуват с радост подобен брак“ — информира в средата на декември Лудвиг Батенберг своя брат Александър. Същевременно той споделя опасенията си, че по политически причини Бисмарк не би се съгласил да обтяга герmano-руските отношения, благославяйки годеж между български княз и немска принцеса¹⁶.

За търпение и изчакване на по-добри времена съветва княза и кронпринцеса Виктория. Тя се надява, че в началото на 1884 г. А. Батенберг

ще укрепи положението си в страната. Опасността от детронирането му от Русия няма вече да е актуална, което пък ще е достатъчна предпоставка да се издействува одобрението на Фридрих Вилхелм. При подобни обстоятелства тя предполага, че и император Вилхелм I не би се противопоставял на брака¹⁷.

Надеждите на кронпринцесата не се сбъдват. Наистина А. Батенберг предприема стъпки за стабилизиране властта си, но нито възстановяване действието на Търновската конституция води до желаното бързо успокояване на политическите страсти в Княжеството, нито в отношенията му с Александър III се забелязва някакъв прогрес.

На 30 април 1884 г. по повод сватбата на Лудвиг Батенберг с принцеса Виктория Хесенска, внучка на английската кралица, в Дармщат се събират монарси от цяла Европа. Князът използва възможността да сондира мнението на някои от тях по проблемите си с Русия и по проектирания брак. Единствена кралица Виктория открито изказала своето неодобрение за поведението на Александър III и Вилхелм I по повдигнатите въпроси¹⁸. На негова страна били също кронпринцът и съпругата му. Според княза Фридрих Вилхелм „се стремял чрез съвсем неприкрито маркиране на несъгласието си с официалната политика да приповдигне отпадналия му дух“ и дори декларирал, че когато стане кайзер, „щял да му даде дъщеря си за съпруга“¹⁹.

Причините за депримирането на А. Батенберг се крият в отказа на Вилхелм I и Бисмарк да се застъпят за него в Петербург и да подкрепят брака. За канцлера протекция на компрометирания в очите на Александър III княз би имала огромно негативно отражение върху германо-руските отношения и би дезавоалирала политиката му на незаинтересованост. Под същия знаменател попада и евентуалното сродяване на българския монарх с германския двор, което Бисмарк смята за рафиниран опит на Форин офис да обвърже кайзеровата фамилия със София и антируския курс на А. Батенберг, „да намери архимедовата точка, с която радикално да промени приятелството“ на Германия с Русия²⁰.

По думите на княза срещата му с Вилхелм I го засегнала дълбоко. Кайзерът го отрупал с най-обидни упреци, обвинил го в грубо отношение към царя, във финансова задлъжнялост и водене на „лекомислен и безнравствен живот, с което създавал ядове на своя народ и правел, щото нито една почтена жена не било възможно да прекрачи прага на дома му“. На заявлението на А. Батенберг, „че ако повече не можел да разчита на поддръжка от германската политика, не му оставало нищо друго, освен да си отиде, т. е. да абдикира“, Вилхелм безцеремонно отвърнал, че приоритетни за Райха са приятелските връзки с Русия. Той нямало да ги заложи на карта дори и в случай на абдикация на българския княз²¹.

Същото мнение изказва и Бисмарк. Канцлерът саркастично характеризирал проектогодежа като „чиста смехория“. Натякнал му, че сродява-

нето с княза било „повод за най-неприятни фамилни сцени... и трябвало да се погрижат да внушат на госпожа кронпринцесата да се върне на правилното становище“. В сферата на политиката Бисмарк посъветвал българския монарх „да се превие под руското иго“ и да не разчита на Германия. „Той, Бисмарк, бил канцлер на 45 милиона германци и не можел да подчини интересите им... на интересите на един единствен човек“. Заплахата с абдикация канцлерът недвусмислено репликира: „Дали малко по-рано или по-късно ще си отидете, е в края на краищата безразлично. Така или иначе ще си отидете“²².

След неуспешния опит лично да спечели благоразположението на германския управленски елит Александър Батенберг търси съдействието на Австро-Унгария²³. Моментът е подходящо избран предвид австро-руското противопоставяне по въпроса за избор на управител на Източна Румелия и сблъсъка на интересите им в Княжеството²⁴. Въпреки съветите на своя баща да се подчини на германската политика и да не обтяга отношенията между Берлин и Виена князът предава в най-тъмни краски съдържанието на разговорите си с Вилхелм I и Бисмарк на Бигелебен. Калноки, осведомен от дипломата си, незабавно се застъпва за А. Батенберг, движен не толкова от лични симпатии, колкото от опасността след абдикацията му на българския трон да се възкачи послушен на Русия владетел. Прецедентът можел да послужи като повод за монархически смени под руски натиск и в други балкански държави, да се наруши равновесието между силите в региона, да се ощетят австро-унгарските интереси. Хабсбургският външен министър предлага на Бисмарк да проявят по-голяма отзивчивост и разбиране към проблемите на княза, „да се демонстрира малко по-голяма любезност“²⁵.

Посредническата инициатива на Калноки не променя становището на канцлера. Бисмарк му припомня фундаменталната идея за подялба на полуострова, върху която стъпвал Съюзът на тримата императори, и тълкува подписания от Франц Йосиф таен протокол на 18 юни 1881 г. като фактическо признаване на правата на царя в Княжеството и Източна Румелия. „Че князът е душевно потиснат, считам за полезно за мира между трите сили и желая да остане такъв“ — отговаря райхсканцлерът и обстойно излага аргументите си. Сред тях на преден план изпъква проблемът с годежа. Българският монарх бил карьерист, смутител на мира, чиито брачни стремежи, поощрявани от английската кралица, представлявали политическа заплаха за Германия, поне докато оглавявал Княжеството. „Престане ли да е такъв, то въпросът за женитбата излиза от сферата на политиката и става семеен проблем, но дори тогава с безпокойство ще гледам на отварянето на нова врата за полски интриги в нашия кралски двор“ — допълва Бисмарк. Опасенията на Калноки от възкачване на българския престол на „някоя руска креатура“ се оборват с аргументите

от историята на Берлинския конгрес. Според канцлера тогава на Русия се дава свобода на действие в Княжеството и „фактът, че Александър II се излъгал в избора си на принца, когото поставил там, не променял нищо“. Руската дипломатия можела да си избере „един по-покорен и сигурен инструмент на своята политика и чрез... креатурата си да управлява необезпокоявана“ години наред. Накрая Бисмарк заключава, че А. Батенберг сам си е виновен за разрива с царя и не си струвало Германия и Австро-Унгария да се намесват във взаимоотношенията им. Сигурен е, че във Виена скоро сами щели да се убедят в неблагонадеждността на княза, който редовно нагаждал политиката си според ситуацията. „Този господин е пример за мене как малката част полска кръв, която тече в него, доминира над по-голямата част немска, която той дължи на неполските си предци“ — язвително завършва Бисмарк дългата си инструкция до Ройс относно повдигнатите от Калноки въпроси²⁶.

Последвалите няколко опита на австроунгарския външен министър да продължи консултациите с германския си колега по Батенберговия въпрос също не носят успех. Канцлерът с нежелание води задочния диалог и гради аргументите си около познатата теза за правата на Русия в България²⁷. За опитен дипломат като Калноки не е трудно да дешифрира поведението на Вилхелмшрасе и да оцени възможностите си за интервенция. В началото на юли той със съжаление информира дипломатическия си агент в София, че не може да изпълни посредническата си мисия, и бие отбой: „За жалост нашите впечатления потвърждават, че настроението в Берлин срещу личността на княза е твърде раздразнено. Проектът за женитба и заобикалянето на императора и канцлера са подействували очевидно много оскърбително“. На Бигелебен е наредено да бъде извънредно предпазлив, да избягва всеки повод, който може да ангажира едностранно Виена в българските проблеми и да я противопостави на Берлин²⁸.

Срещите на Александър Батенберг в Германия и съдържанието на разговорите с Вилхелм I и Бисмарк не остават тайна за европейския печат. Френският „Тан“ своевременно информира за целта на посещението на княза в Берлин и отказа на кайзеровия двор да одобри проектогоджа. Публичността на връзката с Вики и спряганите в последвалите коментари най-различни обяснения на злополучната мисия са допълнителен удар върху княжеския авторитет²⁹.

„Князът е нравствено убит, той няма вече оная нравствена еластичност, която е нужна за борбата... счита положението за отчаяно и мисли, че Германия и Австрия са го напуснали“ — споделя в началото на 1885 г. в писмо до Г. Начович Стоилов³⁰. „Князът, дълбоко обезкуражен от миналогодишния завой на берлинската политика, който изцяло го изостави на омразата на Русия, е загубил, ако не напълно вярата в своето бъдеще, то най-малко силно е разколебан в нея“ — докладва по същото време

Бигелебен на Калноки³¹. В София се разпространяват различни слухове, затвърждаващи убеждението на А. Батенберг, че Франц Йосиф и Вилхелм I са предоставили инициативата и правата в Княжеството на Александър III, чиято главна цел е изгонването му. „Под впечатлението на... подобни съобщения... той счита своята партия за кажи-речи загубена, ако някакъв скорошен обрат в политическите веяния в Берлин не сложи край на сегашната опасно застрашителна конюнктура. Спасение очаква единствено от промяна във възприетия на Шпрее приятелски курс спрямо руснаците“ — допълва австрийският дипломат в доклада си.³²

Предвид на старостта и влошеното здраве на германския кайзер основанията за подобен оптимизъм изглеждат оправдани. Бързото развитие на болестта на Вилхелм I изтласква в началото на 1885 г. на преден план в Германия въпроса за евентуална, предстояща в най-скоро време монархическа смяна. На престолонаследника Фридрих Вилхелм се приписва склонност към по-либерално управление, а вследствие от брака му с любимата дъщеря на кралица Виктория се предвижда нарастващо влияние на Англия в Берлин и сближение между двете държави, т. е. политически курс, различен от Бисмарковия. Като изход от противоречието се коментира смяната на канцлера, а опозиционната преса не пропуска възможността да засили атаките си срещу него, както и да спряга възможното сродяване на династиите Хохенцолерни и Батенберг³³.

Притиснат от обстоятелствата, „железният“ Бисмарк бърза да се застрахова. В средата на февруари той „уверява руския императорски двор в съгласието си да бъдат извършени династични промени в България“³⁴, а в края на месеца спешно е привикан в Берлин дипломатическият представител на Райха в София Фон Салдерн. Князът с основание предполага, че служебното повикване на дипломата е „за да му дадат по-руски инструкции“ и да докладва относно слуховете за женитбата³⁵. Последните се основават на изпратени до А. Батенберг новогодишни поздравителни писма с пожелания за реализиране на брака с Вики³⁶. Славянофилският печат в Русия не пропуска повода да сгъсти облаците над българския монарх, а канцлерът използва ситуацията да изисква от Вилхелм I да принуди княза писмено да се откаже от брачните си намерения. Честолюбието на престарелия кайзер е засегнато, понеже годежният проект се коментира зад гърба му и е свързан с времето на неговата смърт, на която явно мнозина залагат.

Чрез Фон Салдерн Вилхелм I изпраща на 18 март лично писмо до княза. В него той настоява за категоричен, писмен отказ от ръката на своята внучка, пруската принцеса, с аргумента, че интересите на германската империя стоят над личните желания на който и да е член на управляващата фамилия. Прави се връзка между влошените отношения на А. Батенберг с Александър III и стремежа на Берлин да следва курс на приятелство с Петербург. В замяна Вилхелм I изразява готовност да посредничи

за изглаждане на противоречията между княза и царя³⁷. В София Фон Салдерн устно допълна кайзеровата позиция: „Князът трябва да обещае, че тука той е представител на Русия, че ще изпълнява заповедите на Русия и няма да прави лична политика³⁸“.

Поставен пред необходимостта от ясен отговор, в пространно писмо до кайзера от април 1885 г. Александър Батенберг декларира отказа си от брак с Вики: „Изпълнявам тази заповед и заявявам, макар и с кървящо сърце, че Нейно Кралско Височество принцеса Виктория е свободна, че никакви обвързващи ангажименти не стоят между нас и че аз не възнамерявам никаква връзка с нея“. Князът приема протегнатата посредническа ръка на Вилхелм I по проблемите му с царя, но желае да внесе яснота какво трябва да се разбира под отказ от лична политика. Той приема тълкуване в смисъл, че ще следва Русия в нейната „голяма политика“, а във вътрешните си дела ще се стреми да защитава царските интереси, ако не противоречат на конституционните основи на България. Но ако под такава политика трябвало да се разбира привидно князуване и предоставяне управлението на други лица, жертва на независимостта на страната и на монархическата си чест, то предпочитал да абдикира³⁹.

Посредничеството на Вилхелм I в Петербург не носи желаното от княза изглаждане на отношенията с Александър III. В Русия се притесняват от развитието на болестта на кайзера и евентуалната промяна на германската политика при Фридрих Вилхелм и бързат с разрешаването на българския проблем — изгонването на монарха⁴⁰. Дестабилизиращ ефект целят и разпространяваните слухове за постигната договореност между Берлин и Петербург по избора на Влдемар Датски за български владетел и сгодяването му с принцеса Виктория⁴¹.

Обратно, във Виена следят с безпокойство развитието на конфликта между княза и царя и намесата на кайзера. Нито един от възможните изходи — сближаване между България и Русия или замяна на А. Батенберг с послушен, проруски ориентиран монарх — не съответствува на австроунгарските интереси. Пред опасността и в двата случая Княжеството да се превърне в „руска губерния“ Калноки и Франц Йосиф окуражават княза в опитите му да води самостоятелна политика и отново му обещават да се застъпят за него на предстоящите им през август срещи с Бисмарк и царя⁴².

Противно на очакванията на канцлера с отказа на А. Батенберг въпросът с годежа не слиза от политическата сцена. Принцеса Виктория и кронпринцесата продължават амбициозно да преследват целта си и да търсят съдействие сред по-широки обществени слоеве. За разочарование на Бисмарк те отхвърлят предложението на португалския престолонаследник за брак с Вики и държат на българския княз⁴³.

Макар и да не афишира публично намеренията си, А. Батенберг също не се отказва от връзката си с германската принцеса. „Той твърдо държи

на годеща си (по всяка вероятност извършен тайно) с принцеса Виктория Пруска. Разбира се, Негово Величество говори само за проект за годеж — информира поверително във Виена Бигелебен⁴⁴. Перманентните съобщения от Берлин за развитието на болестта на кайзера укрепват надеждите на княза за сродяване с Хохенцолерновата династия. „Вилхелм бил съвсем оглупял; три дни лежал в безсъзнание и смъртта му се очаквала. Сред обществото се говори, че сватбата с Виктория все пак ще стане“ — споделя в средата на август К. Стоилов пред Начович⁴⁵.

Преди да настъпи развързката на династичния въпрос, на 6/18 септември в Пловдив се прокламира Съединението на Княжеството с Източна Румелия. В последвалата през 1885—1886 г. криза на авансцената на континенталната дипломатия излиза проблемът за съдбата на България, тясно свързан по настояване на Русия с детронирането на Александър Батенберг. Макар и отстъпил на заден план, проектът за годеж присъствува в преписката между различните европейски столици. До известна степен той моделира или най-малкото се отчита сред аргументите, определящи становищата на Великите сили за или против Съединението. В доклад до министъра на външните работи на републиката Шарл Фрейсине от 6 октомври 1885 г. френският дипломатически агент в София М. Флеш пише:

„При обрата, който, изглежда, сега вземат нещата, възможно е Великите сили да постигнат съгласие за санкциониране на свършения факт и човек почти се изкушава да вярва в предстоящото осъществяване на плана, който винаги е приписван на Негово височество и върху който имах честта многократно да привлека вниманието на Ваше Превъзходителство. Става дума за брака на княза на България с дъщерята на княза наследник на Германия. Император Вилхелм, след като досега показваше неодобрението си към този съюз, по всяка вероятност е отстъпил пред настойчивите молби на двора на Англия и дори на Австрия и най-после се е съгласил да помогне на бъдещия зет на своя син да си подготви едно малко царство на Балканския полуостров за сметка на Русия...“.

Според Флеш и друга Велика сила гради стратегията си върху „семеини съображения“. За пробългарската позиция на Форин офис в съединистката криза наред със стратегическия интерес от създаване на стабилно и враждебно на Петербург Княжество допринася и сродяването на Батенберговата династия със семейството на британската императрица Виктория⁴⁶.

Ако в случая поведението на Англия не е новина за дипломатическия елит, обществената дискусия по българския въпрос в Германия хвърля в смут мнозина от европейските политици. Основен двигател е кронпринцесата, опитваща се да ангажира Бисмарк и имперската външна политика в подкрепа на Александър Батенберг. Популярността в Берлин на младия български княз, дръзнал да се опълчи срещу Русия и консервативна Европа,

нараства значително след малкоочакваните му военни успехи над сръбския крал Милан. „Общественото мнение, военните кръгове и дворът в Германия са във възторг от княза. Не е чудно и Бисмарк да се е принудил да преклони глава пред тези влияния“ — отбелязва Стоилов в края на 1885 г.⁴⁷ До пролетта на следващата година съмненията му относно канцлера и германския курс изчезват напълно: „Вилхелм днес е... турен настрана. Наследникът (нашият бабалък) управлява вече и Бисмарк се е съгласил с него. Англия е за същата политика. Така щото няма защо да се боим от Русия“ — споделя оптимизма си за бъдещето на България и князът в писмо до Начович⁴⁸.

В действителност завой в канцлеровата балканска политика в годините на българската криза няма. При настъпилия между Русия и Австро-Унгария разрив Бисмарк се старее да консолидира Съюза на тримата императори около споразумението им от 18 юни 1881 г. С негово съдействие на компромисна основа се признава Съединението, но без в международно уреждащия го Топханенски акт поименно да е вписан А. Батенберг. Последното е по настояване на Александър III, подготвящ почвата за замяна на българския княз. От позициите за мирно уреждане на кризата и на принципа на незаинтересованост в Ориента канцлеровите действия през 1885—1886 г. допринасят за погрешните анализи на водещи дипломати. Този кратък период от време е наситен с множество, някои дори звучащи невероятно, слухове за задкулисни германски инициативи и инсинуации, които с подобаваща сериозност се коментират сред висшите европейски кръгове и истинността на които документално трудно може да бъде доказана. Оттук следва и убеждението, „че Германия може да се еманципирала в своята източна политика от Русия“ и затова подкрепя обединението на двете български части⁴⁹.

Още по-малко основание имат надеждите за промяна на Бисмарковото становище по брачния проект. Канцлерът отклонява личната молба на кронпринцеса Виктория за протекция над А. Батенберг с познатите аргументи, че подобен ход вреди на държавните интереси и застрашава мира между Райха и царската империя. „За Германия е в края на краищата безразлично кой управлява България“ — поучително вписва в писмото си с новогодишните пожелания до нея⁵⁰.

Последното твърдение на Бисмарк е не само недипломатично. Анализирано през призмата на дългогодишната му политика по българския династичен въпрос, то е и неискрено. Нещо повече, за абдикацията на Александър Батенберг наред с целенасочената антикняжеска руска политика роля изиграва и поведението на канцлера. В момент на ескалиращ френско-германски конфликт Бисмарк повече от всякога се нуждае от приятелството на Александър III и дни преди софийския преврат пламенно агитира Калноки да предоставят на царя правото на действие в Княже-

ството.⁶¹ По-нататъшното управление на българския монарх се явява препятствие, което трябва да бъде отстранено по пътя на следвания от Вилхелмщрасе външнополитически курс.

* * *

По ред причини след 1883 г. в отношенията между Александър III и Александър Батенберг настъпва разрыв, който превръща българския династичен въпрос в европейски. Отделяйки съществено място на Княжеството в дипломатическата си стратегия, Бисмарк вижда в абдикацията на княза разрешението на няколко важни за Райха проблема: 1) От политическата сцена се сваля една спорна фигура, която от години е източник на напрежение между Виена и Петербург и с действията си дестабилизира изградения от Берлин с друга политико-стратегическа цел Съюз на тримата императори. С течение на времето, въпреки многократно декларираните принципи на незаинтересованост и ненамеса в Ориента, канцлерът е принуден внимателно да следи сблъсъка на интересите на Великите сили на Балканския полуостров, да мобилизира всичките си дипломатически умения за поддържане на изгодно за Германия равновесие между тях, а това все повече ангажира вниманието му с източните, в т. ч. и българските, проблеми⁵²; 2) Слага се край на опитите на Александър Батенберг да търси на Вилхелмщрасе протекция на управлението си и да обтяга руско-германските отношения, да раздвоява немското общество и да бъде използван от опозицията за критика на официално следвания външнополитически курс; 3) Отстранява се опасността да се извеждат на преден план политически аргументи при евентуална реализация на амбицията на Батенберг да се сроди с германската управляваща династия — т. е. все фактори, които не хармонират с интересите на Бисмарк и ограничават свободата му на действие в голямата континентална дипломация.

Последвалият развой на събитията в България и Германия доказва илюзорността на канцлеровите надежди. И след абдикацията на княза Батенберговият династичен въпрос остава актуален компонент в международните отношения. Той е в основата и на премиерската криза в Германия от 1888 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Част II, озаглавена „Отзвукът на Батенберговия династичен въпрос в Германия 1886—1888 г.“, ще бъде публикувана в някоя от следващите книжки на списание „Епохи“.

² В статията се акцентува главно върху проблема за отношението на райхсканцлера към женитбата на Александър Батенберг не само поради факта, че оставката му е продиктувана от личен за абдикирания монарх въпрос, а и защото допринася за по-пълното разкриване на проекциите на германската дипломация на българския въпрос. Подобен аспект на интерпретация е историографски по-слабо застъпен,

предимно в трудове с мемоарен или биографичен за първия български княз характер и най-вече в монографиите на използвалия фамилия архив на династията Батенберг Егон Корти. Вж. Corti, E. Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit dem Zaren und Bismark, Wien 1920; Leben und Liebe Alexanders von Battenberg, Wien 1950; Hajek, A. Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten, München 1939; Klaeber, H. Fürst Alexander von Bulgarien, Dresden 1904; Головин, А. Княз Александър I — български (1879—1886). Варна, 1897. Освен личното пристрастие на авторите, като пропуск може да се отчете, че голямата част от трудовете са писани преди публикуването на германския архивен корпус, проследяващ външната политика на Втория райх, и следователно страдат от документална недостатъчност. А че проблемът е значим за германския управленски елит, се доказва от факта, че съставителите на „Ди гресе политик...“ го обособяват в специална глава в том 6 на поредицата. Вж. Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Hrsg. v. J. Lepsius u. a. (по-нататък GP), Bd. 6, Kap. XLII, Berlin 1922.

³ Подробно за международните отношения и външната политика на Бисмарк вж. Joll, J. Europe since 1870. An International History, London, 1973; Langer, W. L. European Alliances and Alignments, 1871—1890, New York, 1962; Geiss, I. German Foreign Policy, 1871—1914, London-Boston, 1976; Hillgruber, A. Deutsche Großmacht — und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert, Dusseldorf 1977.

⁴ Текстът на диктата е публикуван в GP, Bd. 2, № 294. Бисмарк предвижда предоставяне на приоритет на Англия в Египет, докато Русия и Австро-Унгария трябвало да си поделят Балканския полуостров.

⁵ Otto von Bismark. Werke in Auswahl. Hrsg. v. G. A. Rein u. a., Bd. 7, Stuttgart u. a. 1981, S. 420.

⁶ GP, Bd. 3, N 532. Още през септември 1880 г. Бисмарк предлага на австроунгарския външен министър Хайнрих Хаймерле при евентуално Съединение на двете български части да се компенсира Виена с анексия на Босна и Херцеговина. Вж. Rauscher, W. Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die österreichisch — ungarische Außenpolitik unter Gustav Graf Kalnoky 1881—1895, Wien 1993, S. 22.

⁷ Повод за това предложение става намесата на Австро-Унгария и Русия в бреговския пограничен конфликт между Сърбия и Княжество България.

⁸ Конкретната разграничителна линия на зоните за Бисмарк минава по фиксираната след Берлинския конгрес българо-сръбска граница. Затова не приема за състоятелни аргументите на Виена за териториално компенсиране на Сърбия при нарушеното след Съединението балканско равновесие.

⁹ GP, Bd. 5, № 1092.

¹⁰ Пак там.

¹¹ За избора на Батенберг и реакциите на Великите сили вж. цитираните изследвания на А. Головин, Е. Корти, А. Найек, както и на Стателова, Е. Дипломатията на Княжество България 1879—1886. С., 1979, с. 181 и сл.; Тодорова, Ц. Бисмарк по „българския въпрос“ (1879—1881). — В: Българско-германските отношения и връзки, т. III. С., 1981, с. 90 и сл.

¹² Вж. напр. Corti, E. Alexander von Battenberg..., S. 111 ff; Головин, А. Цит. съч., с. 135 и сл.; Стоилов, Константин. Дневник, ч. I, под ред. на Е. Стателова и Р. Попов, С., 1996, с. 131—132, 135. На 19 март 1881 г. (ст. ст.) след аудиенция при германския кайзер К. Стоилов записва в дневника си: „Тук ни третира с голяма

почит. Защо това? Дали е само от добра воля?... Княза ли искат да привлекат към себе си? Или имат някакви намерения за женитба?“ От последвалия два дни по-късно разговор с Бисмарк става ясно, че князът се радва на симпатии в Германия. „Лично канцлерът се изказва с най-добри думи за него, но без да пропусне да отбележи, че приоритет в България има Русия и това се приемало с разбиране в Берлин.“ — Пак там, с. 210—211.

¹³ Стоилов, К. Дневник, ч. 1, с. 200.

¹⁴ Corti, E. Alexander von Battenberg..., S. 137. Авторът е основен източник по въпроса за женитбата на княза. Той използва документи от личния архив на А. Батенберг и цитира писма на Сандро, както галено нарича своя племенник Александър III, а това е и името, което князът използва в личната си кореспонденция до Виктория.

¹⁵ Пак там, с. 138; 151.

¹⁶ Пак там, с. 151—152. В края на 1883 г. князът показва на К. Стоилов портрет на принцеса Виктория и споделя, че възнамерява да иска ръката ѝ. „Английската кралица била за това и самата принцеса била съгласна; сега чакал изменението на Конституцията и уреждането на финансовите си въпроси чрез един заем, за да получи разрешение да отиде в Германия и да моли за ръката ѝ“ — отбелязва К. Стоилов. (Дневник, ч. 1, с. 325—326).

¹⁷ Corti, E. Alexander von Battenberg..., S. 151—152.

¹⁸ В разговор с австроунгарския дипломатически агент в София А. Батенберг цитира думите ѝ: „Съвсем забравят там [в Берлин и Петербург — б. В. С.], че Англия и Австрия също така съществуват.“ — Бигелебен до Калноки, 6 юни 1884 г. — В: България в австро-унгарските дипломатически документи 1879—1885, т. 1, с. 434.

¹⁹ Пак там, с. 434—435.

²⁰ Бисмарк до Херберт Бисмарк, 14 май 1884 г. — В: Staatssekretär Graf Herbertv. Bismark. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz. Hrsg. von Walter Bußmann, Göttingen, 1964, S. 238.

²¹ Бигелебен до Калноки, 6 юни 1884 г. — В: България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 431—432. Основен източник на разговорите в Берлин е князът. Завръщайки се в София, той споделя поверително пред барон Рудигер фон Бигелебен, когото смята за близък приятел, мненията на Вилхелм I и Бисмарк по повдигнатите въпроси. В края на близо двучасовия разговор князът помолил дипломата да не предава конкретното му съдържание във Виена, а само да резюмира констатациите за нелюбезния прием и „руския въздух“ в Германия. Бигелебен не изпълнява молбата и изпраща обширен доклад до външния си министър граф Густав Калноки. Последният от своя страна подробно препредава думите на княза на германския посланик във Виена принц Хайнрих VII Ройс, който пък ги съобщава на Бисмарк. Канцлерът не само не оспорва впечатленията на княза, но и с многобройните си бележки върху донесението на Ройс потвърждава посланията, които от германска страна са инспирирани на княза. — Вж. GP, Bd. 3, № 635.

²² Възмущението на княза спрямо пренебрежението на Бисмарк личи и от констатацията, че молбата му до Берлин за съдействие заедно с отказа на канцлера веднага станали достояние на царския двор. Така според него се давал карт бланш на руската антикняжеска политика и дори невисокопоставени царски чиновници

се отнасяли саркастично към българския монарх, „давали му да разбере, че били точно осведомени за дадения му в Берлин урок“. Вж. България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 433—434.

²³ След посещението в Берлин князът споделя пред Стоилов убеждението си, че Германия и Русия солидарно са се споразумели за България и за него самия. Бисмарк нямало да се намеси в случай на детронация и препоръките му към българския монарх били „да внимава, защото той ще плати щетите. В това съглашение вероятно не влиза Австрия“ — заключава А. Батенберг. — Стоилов, Константин. Дневник, ч. 1, с. 338.

²⁴ По-подробно за австро-руските отношения в този период вж.: Rauscher, W., S. 64 ff.

²⁵ GR, Bd. 3, № 635. Ройс до Бисмарк, 19 юни 1884.

²⁶ GR, Bd. 3, № 636. Бисмарк до Ройс, 23 юни 1884. Канцлерът се оправдава с тезата, че Германия не предава княза и не носи отговорност пред него, защото не тя го е качила на трона. Батенберг много добре знаел, че Русия му поставила короната, и идвайки в България, калкулирал съответните рискове.

²⁷ Вж. GR, Bd. 3, № 637—639.

²⁸ България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 440—441. Калноки до Бигелебен, 4 юни 1884. Необходимо е да се отбележи, че Калноки предварително оценил шансовете на посредническата си мисия в Берлин за минимални. В полето на писмото на Бигелебен от 6 юни собственоръчно е написал: „Все пак, изглежда, че от страна на княз Александър се е процедирало по доста контрастиращ начин. Принц Ройс каза, че кайзер Вилхелм бил засегнат и дълбоко огорчен от направеното без негово знание пред кронпринца и неговата съпруга предложение за женитба“ — Пак там, с. 431, бел. 453.

²⁹ Вж. напр. България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 429, № 317.

³⁰ Стоилов, Константин. Дневник, ч. 1, с. 368.

³¹ България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 457. Бигелебен до Калноки, 15 януари 1885.

³² Пак там, с. 458.

³³ Вж. напр. Bismarcks Sturz. Zur Rolle der Klassen in der Endphase des preußisch-deutschen Bonapartismus 1884/85 bis 1890. Hrsg. von Kolektiv unter Leitung von G. Seeber, Berlin 1977, S. 80. Кампанията съвпада с поредното обтягане на англо-руските противоречия в Афганистан през зимата и пролетта на 1885 г.

³⁴ Цит. по: Стателова, Е. Цит. съч., с. 207, бел. 109.

³⁵ Стоилов, Константин. Дневник, ч. 1, с. 385; България в австроунгарските дипломатически документи, с. 468—469.

³⁶ Вж. Corti, E. Alexander von Battenberg, S. 181.

³⁷ Текста на писмото вж. в: Corti, E. Alexander von Battenberg, S. 181—182. Съдържанието на това писмо, както и на много други инструкции до София и на разговори с княза, съевременно е предадено в Петербург — вж. Стателова, Е. Цит. съч., с. 212. За Бисмарк откритостта на германската българска политика е елемент от стратегията на поддържане добри отношения с Русия и демонстрация на царските права в Княжеството. Подобни инциденти са коментирани в цитираните вече монографии на Егон Корти и Елена Стателова, както и от Мадол, Х.

Фердинанд цар на българите. Мечтата за Византия. С., 1992, с. 10—11. Бисмарковите действия не са тайна за дипломацията на другите Велики сили. Така например френският военен аташе в Петербург докладва през есента на 1885 г. за поверителен разговор между А. Батенберг и Бисмарк, състоял се в Берлин след сватбата на Беатрис, най-малката дъщеря на английската кралица, с брата на княза. Българският монарх декларира готовност стриктно да следва германските съвети, дори ако противоречат на получаваните от Русия разпореждания. „Канцлерът изслушва княза и чисто и просто изпраща неговия мемоар на министър Гирс“. — Цит. по публикуваната в настоящата книжка статия на: Глушков, Х. Съединението (1885—1886 г.) и Европа, бел. 14.

³⁸ Стоилов, Константин. Цит. съч., ч. 1, с. 386.

³⁹ Corti, E. Alexander von Battenberg, S. 183—185; Стоилов, Константин. Цит. съч., ч. 1, с. 386—387.

⁴⁰ Вж. Стателова, Е. Цит. съч., с. 206 и сл.; Стоилов, Константин. Цит. съч., ч. 1, с. 419. Рихард фон Мах свидетелствува, че Александър III се опитва да привлече С. Стамболов в антикняжеската си политика. Възлага му се задачата да осуети брачния проект. Мах, Р. фон. Из българските бурни времена. Спомени от 1879—1918 г., С., 1929, с. 36.

⁴¹ Стоилов, д-р Константин. Цит. съч., ч. 1, с. 434—435.

⁴² Вж. България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 504; Стоилов, д-р Константин. Цит. съч., ч. 1, с. 441 и сл.; Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1886. Под ред. на Е. Стателова и др., С., 1985, с. 334 и сл.

⁴³ Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig, Fürstzu; Denkwürdigkeiten. Hrsg. v. F. Curtius, Bd. 2, Stuttgart — Leipzig, 1906, S. 363 f.

⁴⁴ България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 504. Бигелебен до Калноки, 30 юни 1885.

⁴⁵ Стоилов, д-р Константин. Цит. съч., ч. 1, с. 442.

⁴⁶ Съединението на Северна и Южна България и Сръбско-българската война. Дипломатически документи, 1885—1886. Съст. Ц. Тодорова и др., С., 1989, с. 176—177. Флеш до Фрейсине, 6 октомври 1885.

⁴⁷ Стоилов, д-р Константин. Цит. съч., ч. 1, с. 476—477. Писмо до Начович, 29 декември 1885 г. (ст. ст.)

⁴⁸ Стоилов, д-р Константин. Цит. съч., ч. 2, с. 21—22. Писмо до Начович, 6 април 1886 г. (ст. ст.)

⁴⁹ Пак там, с. 6.

⁵⁰ Otto von Bismark. Werke, Bd. 7, S. 345—346. Писмо до кронпринцесата, 1 януари 1886.

⁵¹ Вж. Стателова, Е. Цит. съч., с. 227.

⁵² За мястото на Ориента в дипломацията на Бисмарк вж. Schöllgen, G. Abwege. Bismark, die orientalische Frage und das Optionsproblem in der deutschen Außenpolitik. — In: Ders., Die Macht in der Mitte Europas. Stationen deutscher Außenpolitik von Friedrich dem Großen bis zur Gegenwart, München, 1992, S. 32—48.